

HADİS TARİHİ

تاريخ الحديث

İLH 103

Dersin Ana Kaynağı:

Hadis Tarihi

Prof. Dr. Ahmet Yücel

Dersin Hocası

Yrd. Doç. Dr. Yusuf Suiçmez

1., 2., 3. ve 4. hafta konuları

Hadisin Sözlük ve Istılah Anlamları

- Etimoloji ve Kapsam:
- “Eski” anlamındaki kadîmin zıddı olan hadîs kelimesi (çoğulu ehâdîs) tahdîs masdarından isim olup “haber” mânasına gelir. İnsana uyanırken veya uykuda duyurulmak yahut vahyedilmek suretiyle iletilen her söze, ayrıca anlatılan kıssaya (“hadîsü Mûsâ” [Tâhâ 20/9; en-Nâziât 79/15], “hadîsü’l-cünûd” [el-Burûc 85/17]) ve yapılan konuşmaya da hadis denmektedir. Çeşitli âyetlerde Kur’ân-ı Kerîm’den “hâze’l-hadîs” (el-Kehf 18/6; en-Necm 53/59; el-Vâkıa 56/81), “ahsenü’l-hadîs” (ez-Zümer 39/23) diye bahsedilmektedir. Hz. Peygamber de Kur’an’ı ifade etmek üzere “ahsenü’l-hadîs, hayrû’l-hadîs, asdaku’l-hadîs” tabirlerini kullanmıştır (Buhârî, “Edeb”, 70, “İtişâm”, 2; Müslim, “Cuma”, 43; Nesâî, “Şalâtü’l-îdeyn”, 22). Ehâdîs kelimesi, Ferrâ’nın belirttiğine göre “konuşulan şey” anlamındaki uhdûsenin çoğulu olmakla beraber sonradan hadisin çoğulu olarak kullanılmaya başlanmıştır. “Hadîsü’n-nebî” ifadesi yaygın olduğu halde “uhdûsetü’n-nebî” denmemesi de bunu göstermektedir.

- Hadis kelimesi İslâmiyet’le birlikte farklı bir anlam kazanmış, âdeta onunla kadîm olan Kur’ân-ı Kerîm’in mukabili kastedilerek Resûl-i Ekrem’in sözlerine “el-ehâdîsü’l-kavliyye”, fiillerine “el-ehâdîsü’l-fi’liyye” ve tasvip ettiği şeylere de (takrir) “el-ehâdîsü’t-takrîriyye” denilmiştir (Ebü’l-Bekâ, s. 370, 402). Hadis âlimleri, Hz. Peygamber’in yaratılışıyla ilgili özelliklerini (şemâil) ve ahlâkî vasıflarını da hadisin kapsamı içine almışlardır. Kendi sözleri hakkında hadis kelimesini ilk defa Resûl-i Ekrem’in kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hüreyre’nin, kıyamet gününde kendisinin şefaatine ilk önce kimin nâil olacağını sorması üzerine Resûlullah: “Ey Ebû Hüreyre! Hadise olan merakını bildiğim için bu hadis hakkında ilk soruyu senin soracağını tahmin ediyordum” dediği nakledilmektedir.

- Bazı âlimler, hadis teriminin kapsamını daha da genişleterek sahâbe ve tâbiînin şahsî beyan ve fetvalarını da bu kapsama almışlar, Hz. Peygamber'e ait olan hadislerle merfû, sahâbeye ait olanlara mevkuf, tâbiîne ait olanlara da maktû adını vermişlerdir (İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 33). Sonraları merfû, mevkuf ve maktû terimlerinin hepsini ifade etmek üzere haber kelimesi kullanılmaya başlanınca bir kısım âlimler sadece merfû rivayetlere, bazıları da merfû ve mevkuf rivayetlere hadis demeyi uygun görmüşlerdir. Yine ilk devirlerde Resûl-i Ekrem'in söz, fiil ve takrirleriyle birlikte sahâbe ve tâbiîne ait her türlü haberi ifade etmek üzere eser kelimesi de kullanılmıştır. Hadis ile sünnetin kapsamları konusunda farklı görüşler bulunmakla beraber bu iki terimin eş anlamlı olarak Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirleri için kullanılması özellikle hadis âlimleri arasında daha fazla kabul görmüştür. Sünnet ve hadisin çerçevesini daha da genişleterek Hz. Peygamber'in ahlâkını, şemâilini, peygamberlikten önce söylediklerini ve yaptıklarını da bu çerçeve içine alanlar olmuştur (İbn Teymiyye, XVIII, 10; Keşfü'z-žunûn, I, 635-636). II. (VIII.) yüzyıldan itibaren hadisi ifade etmek üzere kullanılan terimlerden biri de ilimdir. İlk dönemlerde ilim kelimesinin kapsamına Kur'an, hadis ve fıkıhın girdiği, fakat sonraları ilim sözüyle daha çok hadisin kastedildiği anlaşılmaktadır (İmtiyâz Ahmed, s. 110-123).

HADİS TARİHİ'NİN AMACI

- HADİS TARİHİ'nin amacı, hadis metinlerini doğru anlayabilmek ve yorumlayabilmek için, hadisin tarihi geçmişini ortaya koymaktır. Bu tarihi geçmiş içerisinde yaşananlar, hadis malzemesinin başından geçenler ortaya konmalıdır ki, hadis metinlerinin doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılabilsin.
- Şüphesiz ki hadis ve sünnet, Müslümanın günlük hayatını şekillendirdiği gibi, toplumun oluşmasından kimliğini kazanmasına kadar son derece etkili bir kaynaktır. Bu kaynak olmaksızın İslam'ın anlaşılması ve yaşanması noktasında ciddi sorunlar ile karşılaşılması kaçınılmaz olacaktır. Diğer taraftan hadislerin Kur'an gibi korunmadığı da ortada duran bir gerçektir. İşte Müslümanın ve İslam toplumunun hayatında bu kadar önemli yeri olan hadislerin tarihi cephesinin incelenmesi, ortaya konması HADİS Tarihi'nin esas amacını oluşturmaktadır.
- HADİS TARİHİ'nde yöntem, modern tarih, sosyal tarih, kültürel tarih, siyasal tarih incelemelerinde olduğu gibi, aynı veya benzer metotların kullanılmasıdır. Her şeyden önce burada ele alınan, bir bilim tarihi olduğu için, tüm tarih inceleme metotlarından ayrıldığı noktalar olacaktır. Öyleyse Hadis tarihi, hadis bilim tarihi incelemesidir ve kendi nev'i şahsına münhasır yöntemleri bulunmaktadır.

HADİS TARİHİNDE DÖNEMLER:

- Müstakil Hadis Tarihi çalışmalarının yakın dönemlerde başlamış olması, ileride de görüleceği üzere, hadislerin geçirdiği evre ve dönemler konusunda farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.
- Hadis tarihi boyunca görülen gelişmeleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:
- Doğrudan anlatım ve uygulama dönemi (Hz. Muhammed dönemi)
- Şifahi Rivâyet Dönemi (Hıfz Dönemi) (Sahabe dönemi)
- Kitabet (Takyîd) Dönemi (Hz. Muhammed ve sahabe dönemi)
- Tedvîn Dönemi (Tabiin dönemi)
- Tasnîf Dönemi (Tebei't-tabiin dönemi)
- Şerh Dönemi (Tebei't-tabiin dönemi sonrası)
- Taklit ve Doktrin Dönemi (Güçlü şerhlerin oluşması sonrası dönem)
- Yeni Arayışlar Dönemi (Devam ediyor)

HADİS TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

- Herhangi bir ilmin doğru olarak anlaşılabilmesi için geçirdiği tarihsel sürecini, usûl ve istılahlarını, o ilme katkıda bulunan ilim adamlarını ve literatürünü bilmek gerekir.
- Hadîs tarihi, hadîslerin ilk kaynağı olan Hz. Peygamber'le başlayıp günümüze kadar devam eden yaklaşık onbeş asırlık bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu kadar uzun bir süreyi bir bütün olarak incelemenin zorluğu ise ortadadır. Bu durum ilk dönemlerden itibaren hadîs tarihinin farklı kriterler esas alınarak dönemlere ayrılarak incelenmesini gerekli kılmıştır.
- İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtu l-kübrası*, Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Kitâbü't-tabakâf* / gibi konuyla ilgili eserlerde, önceki dönemler "tabaka" esaslı incelenmiştir. Daha sonra hadîs ricali ve hadîs usûlü eserlerinde de aynı yöntem takip edilmiştir. Hadîslerin naklinde ve Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitinde isnadın son derece önemli olduğunu düşünen ilk dönem âlimleri, râviler arasındaki hoca-talebe ilişkisi ve isnadların ittisalini araştırmada sağlayacağı kolaylığı dikkate alarak hadîs tarihini sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn şeklinde "tabaka" esaslı ayırma tâbi tutmuşlardır. Bu anlayış sonraki dönemlerde de devam etmiş ve sözü edilen ilk üç nesil hadîs usûlü eserlerinde ayrı tabakalar olarak incelendiği gibi hadîs tarihinin dönemlere ayrılmasında da belirleyici olmuştur. Bu ayırımın, amacını gerçekleştirmede başarılı olduğu söylene bile sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemlerinde hadîs tarihinin gelişimini ortaya koyması açısından yeterli olduğu söylenemez. Daha sonraki dönemlerde ise "mütekaddimûn" ve "müteahhirûn" şeklindeki yeni bir ayırım yaygınlaşmıştır.

- Bu ayırıma göre yaklaşık ilk dört asırlık dönem "mütekaddimûn", sonraki dönem ise "müteahhirûn" olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu iki dönemin ayırıcı özelliği ise gerek hadîslerin gerekse hadîs ilmiyle ilgili bilgilerin nakledilmesinde isnadın kullanılıp kullanılmamasıdır. Buna göre isnadlı bilgilerin bulunduğu ilk dönem "mütekaddimûn", hadîs ve hadîs ilmiyle ilgili bilgilerin isnadsız olarak nakledildiği dönem "müteahhirûn" olarak kabul edilmektedir.
- "Hıfz/ezber", "kitabeta/yazıya geçirme", "tedvîn/hadîsleri yazılı olarak toplama" ve "tasnif/hadîsleri konularına göre ayırma" veya "tesbî", "tedvîn", tasnîf" ve "tehzîb" şeklindeki ayırımlar ise sadece ilk dönemi ve hadîslerin yazılı rivayetinin tarihsel sürecini ifade etmektedir. Hadîs tarihiyle ilgili tabaka/neşil ve literatür merkezli yapılan çalışmaların yeterli olmadığını belirten Mehmet Emin Özafşar ise hadîs tarihinin "oluşum dönemi", "gelişim dönemi", "açılım dönemi", "daralma dönemi" ve "yeni dönem-dönüşüm dönemi" olmak üzere beş ayrı dönem olarak incelenmesi gerektiği görüşündedir.
- Görüldüğü gibi önceki dönemlerde hadîs tarihi hakkında bilgi toplayan eserler bulunmakla birlikte bu konuyu müstakil olarak ele alan çalışmaların varlığı bilinmemektedir. Hadîs tarihi ile ilgili müstakil çalışmalar son derece az ve yenidir. Nitekim hadîs tarihi hakkındaki müstakil çalışmaların yirminci asrın ilk çeyreğinde başladığı görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla hadîs tarihi başlığıyla yapılan çalışmaların ilki izmirli İsmail Hakkı'nın *Târih-i Hadîs'idir.*" Türkçe'de "hadîs tarihi" başlığı ile ikinci eseri kaleme alan Talat Koçyiğit de hadîs tarihini inceleyen bir kitap telifinin bulunmamasından yakındır.

- Bunların dışında Muhammed Abdülaziz el-Hûlî'nin *Miftâhu's-sünne ev târîhu funûni'l-hadîs'ı* Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadîs ilimleri ve Hadîs Tarihi*, Abdulfettah Ebû Gudde'nin *Lemehât min târîhi's-sünne ve ulûmi'l-hadîs'i*, Selman Başaran ve M. Ali Sönmez'in *Hadîs Usûlü ve Tarihi*, İbrahim Canan'ın *Hadîs Usûlü ve Tarihi*, H. Musa Bağcı'nın *Hadîs Tarihi*, ile Ekrem Ziya el-Ömerî'nin *Buhûs fî târîhu's-sünneti'l-müşerreffe* isimli eserleri de hadîs tarihi bağlamında yazılmış eserlerdir. Ayrıca Muhammed Muhammed Ebû Zehv'in *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn ev inâyetü ümmeti 'l-Islâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*, Muhammed Acâc el-Hatîb'in *es-Sünne kable't-tedvîn*, ' Muhammed Mustafa el-Azami'nin *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebeviyyi ve târîhi tedvînihi*, **Kemal Sandıkçı'nın İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis** ve Ömer Ozpınar'ın *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* isimli eserleri de özellikle ilk dönem hadîs tarihi açısından önemli çalışmalardır. Söz konusu müelliflerden Talat Koçyiğit, Muhammed Acâc el-Hatîb ve Muhammed Mustafa el-Azami'nin eserleri daha çok hadîslerin yazılı rivayet tarihiyle ilgili ve yaklaşık ilk dört asırla sınırlıdır. Diğerleri ise genellikle hadîs usûlü, literatürü ve hadîs âlimleri esaslıdır. Bunlar arasında Muhammed Ebû Zehv'in *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn* isimli eseri literatür ve hadîs âlimleri merkezli olmakla birlikte hadîs tarihini dönemlere ayırarak incelemektedir.

- Görüldüğü gibi ilk dönem âlimlerinin hadîs tarihini genellikle râvi merkezli "tabaka" veya "mütekaddimûn" ve "müteahhirûn" şeklinde ayırma tâbi tutarak incelemeleri son dönem çalışmalarını da etkilemiştir. Dolayısıyla son dönemde yazılan eserlerde hadîs tarihi genellikle nesil ve literatür esaslı olarak ele alınmış ve çoğunlukla ilk dört asırla sınırlı kalınmıştır. Söz konusu ayrımlar hadîs tarihinin gelişiminde kişi ve nesillerin katkılarını, rivayet esnasında kullanılan yöntemi ortaya koymakla birlikte siyasî, sosyal ve kültürel şartların etki ve katkısını görmezden gelmektedir. Özellikle İslâm düşünce tarihinde hadîslerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitten ve yorumlanmasından kaynaklanan sebeplerle oluşan ekollerin hadîs anlayışları ile ilişkileri dikkate alınmamaktadır. Dolayısıyla hadîs tarihi dönemlere ayrılırken gelişimindeki kişi, nesil, siyasî, sosyal ve kültürel şartlar ile ekollerin hadîs anlayışlarını da ortaya koyan bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. Hadîs tarihini dönemlere ayırırken ayrıca dönemlerin birbirinden ayırıcı özellikleri de ön plana çıkarılmalıdır. Bu bağlamda hadîs tarihini "Rivayet Dönemi", "Nakil Dönemi" ve "Son Dönem" olmak üzere üç döneme ayıranlar da olmuştur. Bu ayırım ders kitabı olarak okuduğumuz Ahmet Yücel hocanın eserinde esas alınmış bir ayırımdır.

- *Rivayet dönemi:*

- Hz. Peygamberden yaklaşık hicrî beşinci asrın sonlarına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bu dönemin en ayırıcı Özelliklerinden biri, hadîslerin çoğunlukla bizzat hocadan alınıp isnadıyla bir sonraki nesle aktarılmasıdır. Bir başka deyişle hadîslerin isnadlarıyla nakledilmesidir. Rivayet dönemi olarak isimlendirilmesinin asıl sebebi de budur. İkinci ayırıcı özelliği ise hadîsin Hz. Peygambere aidiyetini tespit ile yorumlanmasının da belirleyici olduğu ekollerin ortaya çıktığı bir dönem olmasıdır.

- *Nakil dönemi:*

- Hicrî altıncı asırdan miladî XVIII. asrın başlarına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bu dönemin en önemli özelliği, her bir hadîsin isnadıyla rivayetin büyük oranda son bulmasıdır. İkinci ayırıcı özelliği ise rivayet dönemi eserlerinin bir bütün halinde sonraki nesillere aktarılması; başka bir ifadeyle bu dönemin, hadîslerin değil hadîs kitaplarının nakledildiği bir dönem olmasıdır. Nakil dönemi olarak isimlendirmemizin asıl sebebi de budur. Bu dönemde yapılan çalışmalar rivayet dönemi eserlerini tamamlayıcı mahiyette eserlerdir. Bu dönemin bir diğer temel özelliği de hadîs anlayışının oluşmasında rivayet dönemi ekolleri ile eserlerinin belirleyici olmasıdır.

HİCRÎ BİRİNCİ VE İKİNCİ ASIRLAR

- Hadîsin sonraki nesillere aslına uygun naklini temin etmek amacıyla ortaya konan kurallar, farklı yaklaşımlar tarafından ihtiyaç ve şartlara göre belirlenip uygulanmış ve tedrîcî bir gelişim seyri takip etmiştir. Hicrî birinci ve ikinci asırlar sözü edilen kuralların temelinin atıldığı, ekollerin farklı yaklaşımlarının ortaya çıktığı bir dönemdir.
- Sistematiklik ve yaygınlıktan söz edilmemek şartıyla başlangıçtan itibaren yaklaşık yüz elli yıllık zaman dilimi, ihtiyaçlar ve şartlar dikkate alınarak bir takım rivayet kurallarının Hz. Peygamber, sahabe, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn tarafından belirlendiği bir devredir. Bu sebeple aşağıda söz konusu dönemde hadîs tarihi "Hz. Peygamber Dönemi", "Sahabe Dönemi" ve "Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn Dönemi" başlıkları altında ele alınacaktır.

- **Hız. PEYGAMBER DÖNEMİ**

- Tebliğ görevinin yanında tebyin vazifesinin de bulunduğunu, bunu açık-uygulamalarıyla yerine getirdiğini belirten Hz. Peygamber, bu sebeple kendisinden öğrenilen bilgilerin orada bulunmayanlara iletilmesini istemiştir. Nitekim Resulullah (s.a.v): *'Burada bulunanlar sözlerimi bulunmayanlara nakletsin» hadisiyle* kendisinden öğrenilen bilgilerin nakletmesi hususunda sahabeyi teşvik etmiştir. Gönderdiği elçiler ve ilim heyetlerinden kendisinden öğrendiklerini gittikleri yerlerdeki insanlara iletmelerini isteyen Resûl-i Ekrem aynı zamanda Medine'ye gelenlerden de yurtlarına döndüklerinde kendisinden duyduklarını nakletmelerini talep etmekteydi. Nitekim Medine'ye gelerek orada yirmi gün kalan Mâlik b. Huveyris ve arkadaşlarına; *"Şimdi ailelerinize dönüp öğrendiklerinizi onlara da öğretiniz"* buyurmuştur. Heyet Hz. Peygamber'in söz konusu tavsiyelerine uyarak ondan öğrendiklerini ailelerine öğretme gayreti içinde olmuşlardır.

- Sahabe gerek Hz. Peygamber'den öğrenmekte gerekse başkalarına öğretmekte aynı imkanlara sahip değildi. Bazıları bütün zamanını buna tahsis ederek doğrudan öğrenme fırsatı bulurken buna imkânı olmayanlar da diğer sahâbîlerden öğrenmekteydi. Ebû Hüreyre'nin "Muhacir kardeşlerimiz pazarda ticaretle, en-sar ise bahçelerinde meşgul olurken Ebû Hüreyre karın tokluğuna Peygambere hizmet ediyor, onların bilmediklerine de şahit oluyordu" şeklindeki açıklaması sahabenin çoğunun, işleriyle meşgul olduğunu kendisinin ise zamanın çoğunu Hz. Peygamber'i takip etmeye tahsis ettiğini göstermektedir.

Bu dönemde nakledilen bilginin aslına uygunluğunun araştırılmasına dair hem âyet hem de hadîslerde temel kuralların söz konusu edildiği görülmektedir. Nitekim Allah Teâlâ: "Ey İman Edenler! Size fâsık (yoldan çıkmış) bir kimse haber getirirse onun doğruluğunu araştırın" âyetiyle insanları sıradan haberlerin kabulünde bile dikkatli olmaları hususunda uyarmış.

(Bilmediğin bir şeyin ardına düşme; *na düşme!* Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi yaptığı işten sorumludur" buyurmak suretiyle de peşine düşülecek bilginin araştırılmasını istemiştir. Hadîs kaynaklarında Hz. Peygamber'in de, "Kim *bile bile bana isnad ederek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*" hadîsiyle kendisine iftira ve yalan isnad etmenin büyük günah olduğunu ifade ettiği kaydedilmektedir.

- Kendisi ve gönderildiği ilk muhataplarının büyük bir kısmı okuma yazma bilmediği için Hz. Peygamber sadece Kur'ân'ı vahiy kâtiplerine yazdırmış, kendisine ait bilgilerin şifahî naklini teşvik etmiş, yazılmasını ise sınırlamıştır. Hz. Peygamber başta komşu devlet başkanlarını İslâm'a davet mektupları, vali ve komutanlarına talimatnameler, Hudeybiye Antlaşması ile Medine ahidnamesi olmak üzere değişik vesilelerle kendisine ait bilgilerin bizzat kendisi yazdırmakla birlikte başlangıçta sahabenin yazmasını da yasaklamıştır. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'nin nakline göre Resûlullah *"Benden Kurandan başka hiçbir şey yazmayınız. Şayet Kurandan başka bir şey yazmış kimse varsa onu imha etsin. Ancak, benden rivayet edebilirsiniz bunda hiçbir sakınca yoktur. Bir de her kim bile bile bana isnad ederek yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın"* dediği nakledilmektedir. Sahabeden Abdullah b. Amr b. As'ın bizzat Hz. Peygamber'den duyduklarını es-Sahîfetü's-sâdika'sında toplaması, Yemenli Ebû Şah'ın istemesi üzerine Resûlullah'ın fetih hutbesini onun için yazdırması, kendisine ait bilgileri yazmak isteyen bazı sahâbîlere izin vermesi ve Hz. Ali, Amr b. Hazm gibi bazılarının Resûl-i Ekrem hayattayken yazdıklarının bilinmesi söz konusu yasağın başlangıçta ve belli bir amaçla yapıldığına delalet etmektedir.

- Hz. Peygamber kendisine ait bilgilerin değerinin farklılığına işaret ederek bunların insanlara iletilmesini ve hadîslerinin nakli hususunda dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiş ve kendisine yapılacak iftiranın herhangi bir kimseye yapılanla aynı olmayacağını, böyle bir iftirada bulunan kimsenin cehenneme gideceğini belirtmiştir. Resûlullah Kur'ân'la karışmasını önlemek amacıyla başlangıçta kendisine ait bilgilerin yazılmasını yasaklamış, böyle bir endişe söz konusu olmadığında ise izin vermiştir. Bütün bunlar hadîslerin sonraki nesillere aslına uygun olarak naklini sağlamak amacıyla bizzat Hz. Peygamber tarafından alınan ve uygulanan kurallardır.
- Bunları üç madde halinde özetlemek mümkündür:
- Nakledilen haberlerin araştırılarak kabul edilmesi,
- Hz. Peygamber'den yapılan nakillerde titiz davranılması,
- Kendisine ait bilgilerin yazılması konusunda Kur'ân ile karışmasını önlemek amacıyla ihtiyatlı davranmak.
- Sahabe başka sahâbîlerden öğrendikleri bazı hadîsleri bizzat Resûlullah'a gelip sormuş ve kendilerine ulaşan bilgiyi kaynağından tahkîk etmişlerdir. Buna dair örnekler sahabenin, haberlerin doğruluğunu araştırmaya Hz. Peygamber'in sağlığında alıştıklarını göstermektedir.

SAHABE DÖNEMİ

- Sahabe, sâhib kelimesinin çoğulu olup "Hz. Peygamber'in Müslüman çağdaşları" anlamında kullanılmaktadır. Tanımıyla ilgili olarak İslâm âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerse de genel kabule göre sahabe, Hz. Peygamber döneminde Müslüman olarak yaşayıp bu imanla ölen kimsedir.
- Sahabe Hz. Peygamberden bilgi almaya son derece arzulu ve bu işi gerçekleştirirken de son derece dikkatliydi. Ebû Saîd el-Hudrî sahabenin bu dikkatini; "Onlar başlarına birer kuş konmuşçasına dinlemekteydiler" sözleriyle ifade etmektedir. Ancak yukarıda da zikredildiği gibi sahabe Hz. Peygambere ait bilgilerin tamamını doğrudan Resûl-i Ekrem'den öğrenme imkânına sahip değildi. Zira onlar hayatın tabii seyri içinde kendi işleriyle meşgul olurken bazen Resûlullah ile birlikte bulunma imkânından mahrum kalmaktaydılar.

- Kendilerine nakledilen herhangi bir haberi bile araştırmaları tavsiye edilen sahabenin Hz. Peygamberden öğrendiklerinden farklı veya daha önce hiç duymadıkları haberler ulaştığında daha hassas davranmaları ve böyle bilgileri araştırmaları gerekmektedir. Çünkü onlar Resûlullah'm hadîslerinin naklinde yapılacak hatanın onun adına yalan isnad etmek anlamına gelebileceği endişesini taşımaktaydılar. Bu sebeple bir taraftan Hz. Peygamberden rivayette hataya düşmemek diğer taraftan da yapılan hataları düzeltmek amacıyla bir kısım kurallar geliştirmişlerdir. Ancak kaynaklarda zikredilen misallerden hareketle bu kuralların sistematik bir şekilde ve yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Bunlar "hadîs rivayetinde ihtiyatlı davranmak", "az hadîs rivayet etmek", "hatalı rivayetleri düzeltmek", ve "hadîsleri müzakere etmek" olmak üzere dört kuraldır. Aşağıda sahabenin bu amaçla uyguladığı kurallar misalleriyle incelenecektir.

1. Hadîs Rivayetinde İhtiyatlı Davranmak

- Hadîs rivayetinde ihtiyatlı davranıp kesin kanaat edinmedikçe nakletmemeye *tesebbüt*, bu amaçla gerekli araştırmayı yapmaya da *teharri* denilmektedir. Sahâbîler bazen ilk defa duydukları, daha önce bilmedikleri Hz. Peygambere ait bilgiler kendilerine ulaşınca bunun doğruluğunu araştırırlardı.
- Vefat eden torununun malından pay isteyen ninenin durumu hakkında Hz. Ebû Bekir'in takındığı tavır böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Hz. Ebû Bekir sözü edilen nineye "Seninle ilgili Allah'ın kitabında bir şey bulamıyorum, Resûlullah'm da bu konuda bir açıklamasını bilmiyorum" dedikten sonra konuyu arkadaşlarına sordu. Mugîre ayağa kalkarak "Resûlullah nineye 1/6 verdi" dedi. Hz. Ebû Bekir ona "Seninle birlikte buna şahit olan biri var mı?" diye sordu. Muhammed b. Mesleme'nin şahitlik yapması üzerine Hz. Ebû Bekir nineye torununun mirasından buna göre pay verdi nakli buna delalet etmektedir.

- Kapının arkasından üç defa selâm verdiği halde kendisine izin verilmeyen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin dönüp gitmesi üzerine Hz. Ömer sebebini sorunca o; "Sizden biri üç *defa selâm verdiği*nde izin verilmezse dönüp gitsin" **hadîsini nakletmiştir, Bunun üzerine Hz. Ömer "Buna delil getirmezsene ben sana ne yapacağımı biliyorum" diyerek onu tehdit etmiştir.** Ebû Saîd el-Hudrî olayın devamını şöyle anlatmıştır: Ebû Mûsâ el-Eş'arî yüzü sararmış bir şekilde yanımıza gelerek olayı anlattı ve "Aranızda bunu Hz. Peygamber'den işiten biri var mı?" diye sordu. Orada bulunanlar "Hepimiz işittik" dediler ve şahitlik yapmak üzere içlerinden birini onunla gönderdiler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Resûlullah'ın bu emri galiba bize kapalı kalmış" demiştir.
- Boşanmış kadının nafaka ve barınma hakkı konusunda Fâtıma bint Kays'ın naklettiği haberi duyan Hz. Ömer "Ezberleyip ezberleyemediğini, unutup unutmadığını bilmediğimiz bir kadının sözü ile Allah'ın kitabını ve Peygamberinin sözünü değiştirmeyiz" demiş ve Fâtıma'nın unutmuş olabileceği düşüncesiyle yaptığı rivayeti ihtiyatla karşılamıştır.

- Kaynaklarda zikredildiğine göre Hz. Ali de kendisine hadîs nakledenlere doğru söylediklerine dair yemin ettirmiştir. Nitekim onun: "Ben Rasûlullah'tan bir hadîs işittiğim zaman Allah'ın dilediği kadar ondan istifade ederdim. Başkası bir hadîs naklettiğinde ise yemin ettirdikten sonra kendisini tasdik ederdim." açıklamasını yaptığı kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca o, insanlara bilinen ve meşhur olan hadîsleri rivayet etmelerini, bilinmeyen hadîsleri rivayetten sakınmalarını emretmiş, aksi takdirde Allah ve Resulüne yalan isnad edebilecekleri uyarısında bulunmuştur.
- Hz. Âişe hac sırasında yeğeni Urve'yi Resûlullah'tan çok ilim naklettiğini bildiği Abdullah b. Amr'dan hadîs öğrenmek üzere göndermiştir. Urve ondan duyduğu hadîsi rivayet ettiği zaman Hz. Âişe hadîste söylenenleri çok önemli bulmuş, ancak daha önce duymadığı için yadırgamış ve: "Sana bunu Resûlullah'tan bizzat işittiğini anlattı mı? diye tekit etme ihtiyacı duymuştur.
- Âişe ertesi sene yeğenini aynı hadîsi sormak üzere yine Abdullah b. Amr'a göndermiş, o da hadîsi ilk seferinde olduğu gibi aynen tekrar etmiştir. Bu durumu gören Hz. Âişe, Abdullah'ın hafızası karşısında duyduğu hayranlığı gizleyememiş ve: "Vallahi Abdullah b. Amr ezberlemiş (ne ziyade etti ne de noksan bıraktı)" demiştir.

- Ebû Eyyub el-Ensârî, "Allah sadece kendi rızasını umarak 'lâ ilahe illallah' diyen kimseye cehennemini haram kılar" hadîsini nakleden Mahmud b. Rebi' el Ensârî'ye, "Rasûlullah'ın senin dediğini söylemiş olabileceğini zannetmiyorum" diye söylemişti. Bunun üzerine Mahmud b. Rebi' Medine'ye geldiğinde söz konusu hadîsi İtban b. Mâlike sormuş; o da hadîsi aynı şekilde rivayet ederek ona şahitlik yapmıştı.
- Verilen örneklerde gerek Hz. Ebû Bekir gerekse Hz. Ömer daha önce duymadıkları bilgiler hakkında onu nakleden sahâbîden Resûlullah'ın söylediğine dair şahit istemişlerdir. Bu durum onların böyle bir uygulamayı hadîslerin rivayetinde ihtiyatlı davranmak ve daha önce duymadıkları bilgileri araştırmak amacıyla yaptıklarına delâlet etmektedir. Söz konusu uygulamanın örneklerinin çok fazla olmaması da sahabenin bu prensibi sistematik ve yaygın bir biçimde değil ihtiyaç duydukça kullandığını göstermektedir.

2. Az Hadîs Rivayet Etmek

- Kaynaklar sahabenin bildiği bütün hadîsleri istediği her zaman nakletmediğini haber vermektedir. Bu onların bildikleri halde ihtiyaç ve zorunluluk duymadıkça hadîs rivayetinden sakındıkları anlamına gelmektedir. Aşağıda verilen Örnekler de bu durumu teyit etmektedir.
- Hz. Peygamberle uzun süre birlikte bulunan Zeyd b. Erkam (ö. 68/687) "niçin bize hadîs nakletmiyorsun?" sorusuna "Biz yaşlandık ve unuttuk, Rasulullah'tan hadîs nakletmek zor bir iştir" diyerek cevap vermiştir. Abdullah b. Zübeyr ve Enes b. Mâlik de: "Hz. Peygamberin, '*Kim kasden benim adıma yolan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*' buyurması sizlere çok hadîs rivâyet etmeme engel oluyor" demektedir. Sâib b. Yezid: "Sahabeden Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Mikdad b. Esved ve Abdurrahman b. Avf ile birlikte bulundum. Talha b. Ubeydullah'ın Uhud günüyle ilgili rivayetinin dışında Resûlullah'tan bir şey rivayet ettiklerini duymadım" ifadesiyle sahabeden bir kısmının benzeri tutumunu aktarmaktaydı.

- Tabiîn âlimlerinden Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın (ö. 83/702) mescidde yüz yirmi sahabeyle karşılaştığını ve onlardan her birinin diğerinin hadîs rivayet etmesini yeterli gördüğünü haber vermesi sahabenin bu konudaki genel tutumunu ifade etmektedir.
- Sayıları altmış binle yüz on dört bin arasında olduğu ifade edilen sahabeden bin kadarının rivayette bulunduğu tespit edilmesi, bunlardan da sadece yedisinin binden fazla, dört yüz elli birinin ise sadece bir hadîs rivayet ettiği dikkate alındığında, sahabenin, çok hadîs rivayet etmekten kaçındıklarını göstermektedir.

3. Hatalı Rivayetleri Düzeltmek

- Sahabe eksik duyma, yanlış öğrenme, iyi ezberleyememe gibi sebeplerle bazen hadîsleri hatalı rivayet etmekteydi. Bu durumu fark ettiklerinden dolayı, sahâbîler gerekli uyarılarda bulunarak düzeltme yapmayı, böylece hadîsin doğru şeklini tespit etmeyi görev bilmekteydiler. Bu hususta en çok faaliyet gösteren ise Hz. Âişe olmuştur. Burada Hz. Âişe'nin hatalı rivayetleri düzelttiğine dair birkaç misal vermekle yetinilecektir.
- İbn Abbas şöyle anlatmaktadır: «Ömer ile birlikte Mekke'den çıktım. Beydâ mevkiine varınca, ağaç altında gölgelenen bir kafile gördük; bana 'Git bak oradakiler kimmiş?' dedi. Gidip baktım aralarında Suheyb'i gördüm. Bunu Ömer'e haber verince, 'Onu bana çağır!' dedi. Suheyb'e gidip, 'Müminlerin emirinin yanına buyur' dedim. İbn Abbas devamla şöyle dedi: Ömer suikaste uğrayıp yaralanınca, Suheyb 'Vah kardeşim, vah arkadaşım!' diye ağlamaya başladı. Bunun üzerine Ömer "Ey Suheyb! Resûlullah, 'ölü, ailesinin kendisine bazı ağlayış tarzı sebebiyle azap çeker' buyurduğu halde sen bana ağlıyor musun?" dedi." Ömer vefat edince İbn Abbas bu olayı hatırlattığında Hz. Âişe: "Allah Ömer'e rahmet eylesin. Hayır, vallahi Resûlullah Allah'ın birisinin ağlaması sebebiyle mümine azap edeceğini haber vermedi. O şöyle buyurdu: Allah ailesinin ağlaması sebebiyle kâfirin azabını artırır." Sonra Hz. Âişe; "Size bu hususta Kur'ân yetmiyor mu? ألا تزرى وازرة وزر أخرى =Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez." buyurmakta demiştir."

- Abdullah b. Ömer'in "Ölü dirinin ağlamasıyla azap görür" dediği hatırlatılınca Hz. Âişe şöyle demiştir: Allah Ebû Abdurrahman'a rahmetini eksik etmesin, işitmiş ama tam ezberleyememiştir.
- Resûlullah etrafındaki insanların ağladığı bir Yahudi cenazesine uğramış ve "*Siz burada ağlıyorsunuz, o da azap çekiyor*" buyurmuştur.
- Bu örneklerde Hz. Âişe, Hz. Ömer ve oğlu Abdullah'ın Resûlullah'tan yaptıkları rivayetlerde yanıldıklarını tespit etmekte ve doğru olanı nakletmek suretiyle onların hatalarını düzeltmektedir. Aynı zamanda Hz. Âişe kendi yaptığı naklin doğruluğunu okuduğu âyetlerle de desteklemektedir.
- Sahabe içinde Hz. Aişe dışındaki diğer bazı sahâbîlerin de hatalı rivayetleri tespit ederek doğrusunu ortaya koydukları zikredilmektedir. Ancak bunun yaygın ve sistematik bir şekilde uygulandığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

4. Hadîsleri Müzakere Etmek

- Hz. Peygamberin başlangıçta Kur'ân ile karışmasını önlemek amacıyla hadîslerin yazılmasını yasaklaması, şifahî rivayeti teşvik etmesi ve çoğunun okuma yazma bilmemesi sahabenin bilgilerini genellikle ezber yoluyla muhafaza etmelerini gerekli kılmıştır. Onlar hafızalarındaki bilgileri tazelemek ve korumak amacıyla da müzakere ihtiyacı duymuşlardır. Kaynaklarda sahabenin bilgilerini muhafaza amacıyla müzakere ettiklerine dair misaller kaydedilmektedir.
- Ayrıca kaynakların bir kısmında Abdullah b. Mes'ud gibi bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'den nakilde bulunurken "Kemâ kale: Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi" ve benzeri ihtiyat ifadeleri kullandıkları da kaydedilmektedir.
- Sahabenin hadîs rivayetinde birbirini eleştirmesi ve sözü edilen kuralları uygulaması çok fazla yaygın olmayıp ihtiyaç duyuldukça gerçekleşmekteydi.
- Nitekim onların, birbirlerini eleştirirken "bir şey duydu, fakat ezberleyemedi", "hadîsi iyi işitmediği için rivayetini doğru yapamadı", "unuttu", "yanıldı", "insanlar ne de çabuk unuttu", "vehmetti", "hata yaptı", "hadîsi iyi işitmedi", "kulak yanılır" gibi mazi sigası kullanmaları yapılan hatanın sürekli olmadığını göstermektedir.
- Sözü edilen prensipler içerisinde sahabenin çoğu tarafından ve yaygın olarak kullanılan prensibin *çok hadîs rivayetinden kaçınmak ve az hadis rivayetini teşvik etmek* olduğu anlaşılmaktadır. Bildikleri halde birçok sahabenin hadîs rivayet etmemesi ve rivayette bulunan sahabe sayısının az olması da bu durumu teyit etmektedir.

- Bu dönemde hadîsler genellikle şifahî olarak öğrenilip nakledilmekteydi. Ezberlenerek korunmakta ve unutmamak amacıyla müzakere edilmekteydi. Başta Abdullah b. Amr b. Âs olmak üzere hadîs yazan sahâbîlerin amacı sonraki nesillere yazılı bir metin bırakmak değildi. Onlar yazıyı hafızaya yardımcı olması amacıyla kullanmaktaydılar. Ayrıca hadîsler yazılı da olsa şifahî olarak nakledilmekteydi. Abdullah b. Amr b. Âs'ın: "Ben Resûlullah'tan işittiğim her şeyi ezberlemek amacıyla yazıyordum" şeklindeki açıklaması bu dönemde hadîslerin hafızaya yardımcı olmak gayesiyle yazıldığını göstermektedir. İstanbul ve Roma şehirlerinden hangisinin önce fethedileceği sorulduğunda Abdullah b. Amr b. Âs'ın kulpları bulunan bir sandık getirterek içinden bir kitap çıkartıp: "Biz Resûlullah'ın etrafında toplanmış yazıyorduk. Derken ona İstanbul ve Roma şehirlerinden hangisinin önce fethedileceği soruldu. O İstanbul'u kastederek önce Herakleios'un şehri diye cevap verdi" şeklindeki haberi de yazılı metinden de olsa sahabe döneminde rivayetin şifahî olarak gerçekleştirildiğine delâlet etmektedir.

C. TABİÎN ve TEBE-İ TABİÎN DÖNEMİ

- Tabiî kelimesinin çoğulu olan tabiîn, Hz. Peygamber'in ashabından herhangi biriyle mümin olarak görüşen ve iman üzere ölen kimselere denilmektedir. Tabiînden en önce Ebû Zeyd Ma'mer b. Zeyd (ö. 30/651), en son olarak da Halef b. Halîfe (ö. 180/796) vefat etmiştir. Dolayısıyla tabiîn dönemi yaklaşık 170 yıllık bir zamanı kapsamaktadır. Tabiîler bir taraftan sahabe, diğer yandan kendilerinden sonra gelen tebe-i tabiîn nesilleriyle iç içe yaşamışlardır.
- Tebe-i tabiîn veya etbâü't-tâbiîn, Hz. Peygambere iman etmiş olarak tabiînden herhangi biriyle görüşen ve Müslüman olarak ölen kimselere denilmektedir. İkinci nesil olan tabiîlerden sonraki üçüncü nesli ifade etmek üzere "tabiîlerden sonra gelenler" anlamında kullanılmaktadır. Tebe-i tabiîn dönemi en son sahâbînin vefatından (h. 110) başlayan ve hicrî 220'ye kadar devam eden zaman kesitini kapsayan bir devredir. Tebe-i tabiîn önemli ölçüde tabiîn nesliyle birlikte yaşamıştır.

- Tabiîn, bilgilerinin çoğunu sahabeden almış, onların dizi dibinde yetişmiş bir nesildir. Hadîsin önemi, aslına uygun olarak naklinin gerekliliği, hadîs rivayetinde titizlik, hatalı nakilleri tashih gibi meseleler tabiîlerin sahabe de gördükleri ve onlardan öğrendikleri hususlardır. Nitekim Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) "Hadîs kadar mesuliyetinden korkulacak başka bir şey yoktur" diyerek, buna işaret etmiştir. Şu'be b. Haccâc da: "Hadîs kadar cehenneme girmeme sebep olmasından korktuğum başka bir şey yoktur" açıklamasıyla hadîs rivayetinin gerektirdiği sorumluluğu ifade etmiştir. Şa'bî (ö. 103/721) "Selef çok hadîs rivayet etmekten hoşlanmazdı. Şimdiki aklım olsaydı sadece ehl-i hadîsin üzerinde icmâ ettikleri hadîsleri rivayet ederdim" şeklindeki ifadesiyle az hadîs rivayeti hususunda sahabenin sergilediği tavrın yerinde olduğunu belirtmiştir. Hadîslerin genellikle şifahî olarak alınıp müzakere yoluyla zihinlerde pekiştirilmesi, gerektiğinde hadîs için ilmî yolculuklara çıkılması da tabiîlerin sahabe neslinden aldıkları ilmî alışkanlıklardı. Ancak bu dönemde sahabe zamanında söz konusu olmayan birtakım şartlar hadîsin nakli için yeni kurallar konulmasını gerektirmekteydi. Zira gerek tabiîn gerekse tebe-i tabiîn döneminde İslâm toplumunda sahabe zamanında bulunmayan yeni siyasî, sosyal ve kültürel hadiseler meydana gelmişti.
- Hulefâyî Râşidîn devri hadîslerin naklinde titizlik gösterildiği, hadîslerin aslına uygun naklini temin etmek amacıyla zikredilen kuralların uygulandığı bir dönemdir. Ancak Hz. Osman'ın şehid edilmesi, ardından Hz. Ali döneminde Cemel ve Sıffîn vakalarında birbirini öldüren Müslümanların durumu tartışma konusu haline gelmiş, neticede büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi itikadî meseleler öne çıkmaya başlamıştır.

- Hem tabiîn hem de tebe-i tabiîn nesillerinin bulunduğu Emevîler dönemi itikadî konularda tartışmaların başladığı ve kelâm ilminin temellerinin atıldığı bir devirdir. Bu dönem içinde vuku bulan siyasî olaylar sebebiyle Müslümanlar arasında devlet başkanlığı konusu, kader, irade, büyük günah, iman ve küfür kavramlarıyla ilgili tartışmalar yaşanmış ve bunun sonucunda bazı şahıslar etrafında gruplaşmalar meydana gelmişse de büyük itikadî ekoller henüz teşekkül etmemiştir. Ma'bed el-Cühenî ile Gaylân ed-Dımaşkî kader konusunu gündeme getirerek insan hürriyeti fikrîni, Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân cebir görüşünü, Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd i'tizâl hareketini Emevîler döneminde başlatmışlardır.
- Bu dönemde "ulûmü'l-evâil" diye isimlendirilen felsefe, matematik, tıp ve kimya gibi ilimlerle ilgili eserler Arapçaya tercüme edilmeye, böylece yabancı ilim ve kültür ürünleri İslâm toplumu içinde yayılmaya başlamıştır.

- Genişleyen İslâm ülkesinde yeni birçok meselenin ortaya çıkması ve bunların fikhî hükümlerinin tespiti ihtiyacı, buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkesinin birçok bölgesinde fıkhn büyük bir gelişme göstermesi, müctehid hukukçuların farklı yorumlarına dayanan muhtelif yaklaşımların teşekkülüne yol açmıştır. Bunun neticesinde Irak'ta hadîse yer vermekle birlikte re'yi de etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanîfe ve talebelerinin ortaya koyduğu ehl-i re'y yaklaşımı hâkim olmuştur. Hicaz'da ise hadîse ve Medine'nin hukuk tatbikatına (amel-i ehl-i Medîne) özel bir ağırlık veren İmam Mâlik'in yaklaşımı tercih edilmiştir. İmam Şafiî'nin daha sonra ise çoğunlukla hadîsçi olarak bilinen ve hadîs ekolünün kuvvetli bir mensubu olan Ahmed b. Hanbel'in yaklaşımı söz konusu olmuştur.
- Hem tabiîn hem de tebe-i tabiîn nesillerinin bulunduğu Abbasîler dönemi, kelâm ilminin de sistemleştigi, bazı itikadî mezheplerin kurulup geliştiğı, bazılarının ise sönüp gittiğı bir dönemdir. Emevîler devrinde ortaya çıkan Mu'tezile; Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde en parlak devrini yaşamış ve Abbasî coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmıştır. Bağdat Mu'tezilesi halifeler nezdinde itibar kazanmaya çalışarak kendi görüşlerini devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Halku'l-Kur'ân meselesinde Sümâme b. Eşres ve İbn Ebî Duâd, Halife Me'mûn ve Mu'tasım'ın huzurunda Ahmed b. Hanbel ile yaptıkları münazaralar sonunda mihne devrinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır.

- Abbasîler dönemi filolojik, dinî, sosyal ve tabiî ilimlerle ilgili çalışmaların sistemleştigi ve müstakil birer ilim dalı haline geldiği bir devredir. Bu dönemde Müslümanlar Helenistik, İran ve Hint kültürleriyle temasa geçmiş ve antik dünyanın felsefî eserlerini Arapça'ya tercüme etmeye başlamışlardır. Abdullah b. Mukaffa' başta Mani, İbn Deysân ve Markios'un kitapları olmak üzere birçok eseri Arapçaya çevirmiştir. Bu dönemde başta ünlü tabip Hipokrat, filozof Eflatun ve Aristo'nun eserleri olmak üzere antik Yunan, Hint, İran ve Nabatî kültürlerine ait ilmî ve felsefî birçok eser de Arapça'ya tercüme edilmiş, mantık bir metodoloji olarak İslâm kültür dünyasına girmiştir. Abbasî halifelerinin İran, Hint ve özellikle Helenistik ilim ve düşünce ürünlerini Arapçaya kazandırmak için zemin hazırlamaları ve bu alandaki çalışmaları maddî ve manevî açıdan desteklemeleri İslâm dünyasında felsefe ekollerinin Abbasîler döneminde ortaya çıkmasını sağlamıştır.
- Tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemindeki siyasî ve sosyal gelişmeleri özetlemek gerekirse şunlar söylenebilir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren İslâm toprakları sürekli genişlemiş, fethedilen bölgelerdeki milletlerden birçok kimse İslâm'ı kabul etmiştir. "el-Fitnetü'l-kübrâ" diye isimlendirilen Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayıyla İslâm toplumunda siyasî bölünmeler başlamış ve bu durum iç savaflara kadar varmıştır. Bu savaflarda taraflardan binlerce Müslüman ölmüştür. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren yapılan fetihler sonucu İslâm topraklarının genişlemesiyle dışa açılma ve farklı kültürlerle karşılaşma gündeme gelmiş ve Abbasîler döneminde zirveye ulaşarak bu kültürlerle ait eserlerin tercümesi faaliyeti başlatılmıştır.

1. Siyasî ve Sosyal Gelişmelerin Hadîs İlminin Oluşumuna Etkisi

- İslâm tarihinde "el-fitnetü'l-kübrâ" diye tanımlanan Hz. Osman'ın 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) tarihindeki şehadetiyle başlayıp Hz. Ali'nin halife olması üzerine patlak veren Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı ile süren gelişmeler sonucunda etkisi günümüze kadar devam eden siyasî ve itikadî gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır. Bu siyasî grupların mensuplarından bazı kimseler kendi görüşlerini destekleyen, karşı tarafın düşüncelerini yeren hadîsler uydurmuşlardır.
- İslâm dünyasında meydana gelen siyasî gelişmeler sonucunda yeni nesillerle birlikte durum değişmiştir. Böylece bir taraftan insanlar arasında mevcut olan güven duygusu zayıflamış diğer taraftan uydurma faaliyetleri artmaya devam etmiştir. Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) "Hz. Peygamber şöyle buyurdu, Hz. Peygamber böyle buyurdu" diyerek hadîs nakleden Büşeyr el-Adevî'yi dinlemeyip bunun gerekçesini de "Hadîse yalan karışmadan önce birisi: 'Hz. Peygamber şöyle buyurdu' dediği zaman gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız onun sözlerine eğilirdi fakat doğru veya yalan demeden rastgele konuşulmaya başlandıktan sonra artık bildiğimiz şeylerden başkasını almaz olduk" şeklinde açıklaması, ayrıca Hz. Ali'nin verdiği hükümlerle ilgili kendisine getirilen bir kitabın bir kısmı hariç çoğunu imha etmesi, Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) "Ali'den hadîs rivayeti konusunda Abdullah b. Mes'ûd'un arkadaşlarından başka doğru sözlü olanı yoktu" diyerek endişesini dile getirmesi uydurma faaliyetlerinin artmasıyla insanlar arasında güven duygusunun zayıfladığını ve gruplaşmalardan sonra hadîs uydurmanın hız kazandığını göstermektedir.

- Bunun üzerine İslâm âlimleri hadîs uydurma faaliyetini engellemek amacıyla tedbir alma ihtiyacı duymuşlardır. Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728) "önceden isnad sormuyorlardı, fitne olayı meydana gelince râvilerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar. Bu suretle sünnet ehlinin hadîsleri alınır, bid'at ehlininki ise terkedilirdi" şeklindeki haberi, fitne olayından sonra ortaya çıkan uydurma faaliyetlerine karşı tedbir olarak isnadın uygulanmaya başladığını göstermektedir. İbn Sîrîn'in söz konusu ettiği 'fitne' olayının ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak gerek Abdullah b. Abbas'ın gerekse Muğîre b. Şu'be'nin yukarıdaki açıklamaları göz önünde tutulduğunda fitne ile Müslümanlar arasında meydana gelen savaş ve gruplaşmaların başlamasına sebep olan Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayının kastedildiği görüşü güç kazanmaktadır. Yalancılığı ile bilinen ve peygamberlik iddiasında bulunduğu için katledilen Muhtar es-Sekafî (ö. 67/687) zamanına kadar isnadın sorulmadığını ifade eden haber de bu görüşü teyit etmektedir. Bu haber, uydurma faaliyetinin özellikle Muhtar es-Sekafî zamanında yaygınlaştığını ve buna karşı isnadın kullanılmaya başladığını ortaya koymaktadır. Nitekim Ukbe b. Nâfi' el-Fihri'nin (ö. 63/682) "Oğlum! Hz. Peygamber'den sadece güvenilir kimselerin ı eklettiği kabul edilir" uyarısında bulunması, bu dönemde güven duygusunun zayıflamaya başladığını göstermektedir.

- ***a. Isnad faaliyetinin başlaması***

- Hadîs ilminde isnad, "nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikrederek hadîs metnini ilk söyleyenine ulaştırmak" anlamına gelmektedir.
- Yukarıda nakledilen haberler, hadîslerin aslına uygun naklini engelleyen hadîs uydurma tehlikesine karşı alınan en önemli tedbirin isnad olduğunu ifade itmektedir. Tabiîn ve tebe-i tabiîn âlimlerinin isnad hakkındaki açıklamaları da bu durumu teyit etmektedir. Nitekim Muhammed b. Şîrîn "Bu ilim dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin", Evzâî (ö. 157/773) "İlmin yok olması isnadın yok olmasıylaadır", Süfyân es-Sevrî "İsnad müminin silâhıdır, yanında silâhı olmayan ne ile savaşıacaktır?" Şu'be b. Haccâc "İçinde 'ahberenâ' ve 'haddesenâ' olmayan her hadîs abur cuburdur", Abdullah b. Mübarek "İsnad dindendir. Isnad olmasaydı herkes istediğini söylerdi" ve "Dinini isnadsız alan, merdivensiz yükseklere çıkmak isteyen kimse gibidir" demek suretiyle, isnadın hadîslerin aslına Uygun nakledilmesini temin etmek ve hadîs uydurma faaliyetlerine engel olmak amacıyla kullanıldığını ifade etmektedirler.
- Isnadı ilk kullanan âlimin İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) olduğuna dair kaynaklarda zikredilen haberin "isnad kullanımını yaygınlaştıran" şeklinde anlaşılması gerekmektedir. İbn Şihâb ez-Zührî'nin isnadın yaygınlaşması için özel gayret gösterdiğine dair haberler de bu durumu desteklemektedir. Nitekim onun isnadsız hadîs rivayetinde bulunan İshak b. Ebî Ferve'yi (ö. 144/761) "Allah kahretsin, hadîsi niçin isnadsız naklediyorsun? Hangi cesaretle bize bağı ve zinciri olmayan hadîsler rivayet ediyorsun?" diyerek azarladığı , isnad kullanma konusunda gevşek davranan Şamlılar'ı da "Ey Şamlılar! Size ne oluyor ki hadîslerinizi ipsiz kulpsuz, isnadsız rivayet ediyorsunuz" sözüyle uyardığı kaynaklarda kaydedilmektedir.

- Görüldüğü gibi; isnad fitne olayından sonra ortaya çıkan siyasî ve itikadî grupların kendi görüşlerini desteklemek, diğer grupların görüşlerini ise kötülemek amacıyla hadîs uydurmaları üzerine önemli bir tedbir olarak uygulanmaya başlamıştır. Verilen bilgilerden isnadın hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren uygulanmaya başladığı ve zamanla gelişip yaygınlaşarak hicrî birinci asrın sonlarına doğru hadîsin ayrılmaz bir parçası haline geldiği görülmektedir.
- Bu dönemde isnadın yaygınlaşıp hadîsin ayrılmaz bir parçası haline gelmesinde tabiîn âlimlerinden özellikle Şa'bî (ö. 103/721), Muhammed b. Şîrîn ve İbn Şihâb ez-Zühri'nin önemli katkıları olmuştur, ikinci asrın başlarından itibaren tabiîn ve tebe-i tabiîn âlimlerinin hemen tamamının hadîs naklinde isnadın kullanılması konusunda ittifak ettikleri görülmektedir. Ancak bu, başlangıçtan itibaren isnadın mükemmel haliyle kullanıldığı anlamına gelmemektedir. İkinci asırdan günümüze ulaşan eserler incelendiğinde bu durum açıkça görülür. Nitekim ikinci asırdan günümüze ulaşan Ma'mer b. Râşid'in (ö. 152/778) *e'l-Câm'*indeki rivayetlerin çoğunun mürsel ve münkatı' çok az bir kısmı ise muttasıldır. Isnadların birçoğunda mübhem ve meçhul râviler bulunmaktadır, ikinci asır âlimlerinden İmam Mâlik, Ebû Yusuf ve İmam Şafiî'nin eserlerinde de isnadlarla ilgili benzeri durum söz konusudur. Dolayısıyla hicrî ikinci asırda isnad sistemi tam olarak oturmamış, senedlerin muttasıl olma şartı yaygın bir uygulamaya dönüşmemiştir.

- ***b. Cerh ve ta'dil faaliyetinin başlaması***

- Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren isnadın yaygınlaşıp hadîsin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamasıyla senedde yer alan râvilerin ehliyetleri açısından araştırılması da zorunlu hale gelmiştir. Böylece râvinin hadîs rivayetine ehil olmadığını ortaya koymak suretiyle *cerh*, güvenilir olduğunu tespit etmekle de *ta'dil* faaliyetine başlanmıştır.
- Hadîs ilminde fısk, tedlîs ve yalancılık gibi şahsında veya güvenilir râvilere muhalefet etmek gibi rivayetinde bulunan bir kusurdan dolayı râviyi ve rivayetini reddetmek *cerh*; râvinin rivayetinin kabulünü gerektirecek güvenilirlik vasıflarına sahip olduğunu belirlemek ise *ta'dil* olarak isimlendirilmiştir.
- Râvilerin aleyhlerinde açıklamada bulunmanın dinin yasakladığı gıybet olacağı düşünülse de âlimler *cerh* ve *ta'dil* faaliyetinin hadîslerin sağlıklı rivayeti için gerekli olduğunda ittifak etmişler ve râvilerle ilgili kusurları gizlemeyi doğru bulmamışlardır. Zira âlimlerin temel amacı insanları karalamak ve onların gıybetini yapmak değil, hadîsleri nakleden râvilerin ehliyetlerini araştırmaktır. Nitekim tabîîn âlimlerinden İsmail b. Uleyye (ö. 93/712) *cerh* ve *ta'dil* gıybet değil, râvinin rivayet ehliyeti hakkında verilen bir hüküm olarak değerlendirmiştir. Şu'be b. Haccâc'ın *cerh* ettiği bir râvi hakkında "Onun yakasını bırakmak helâl olmaz, çünkü bu din meselesidir" açıklamasını yapması, "râvilerin *cerhi* bana ağır geliyor" diyen kimseye Ahmed b. Hanbel'in "Sen ve ben bu durumu açıklamazsak, cahil kimseler sahîh ile zayıfı nereden bilebilirler?" karşılığını vermesi de bu durumu teyit etmektedir.

- Hadîslerini terkettiği kimselerin ahirette kendisine düşman olacağı hatırlatılan Yahya b. Saîd el-Kattân da "Onların bana düşman olması, yalana karşı niçin hadîsimi korumadın? diyerek Resûlullah'ın bana düşman olmasından iyidir" şeklinde mukabele etmiştir. Şu'be b. Haccâc "gelin Allah rızası için biraz gıybet edip hadîsçileri cerh ve ta'dîl edelim", bir râvi hakkında Süfyân es-Sevrî; "Allah'a yemin olsun ki o yalancının biridir. Eğer ondan bahsetmemek helâl olsaydı adını bile ağzıma almazdım" demek suretiyle âlimlerin râviler hakkında yaptıkları gıybetin amacını açıklamışlardır. İbn Hibbân da "Hz. Peygamber hakkında yalan uyduran kimse haramı helâl, helâli ise haram yapmak suretiyle cehenneme girmeyi haketmiştir. Böyle bir kimse hakkında konuşmak neden caiz olmasın?" şeklindeki açıklamasıyla râvilerin hadîs rivayetine ehil olup olmadıklarını tespit amacıyla haklarında konuşmanın gerekliliğini gerekçesiyle birlikte ortaya koymuştur.

- Sahabe döneminde başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Selâm, Ubâde b. Sâmit, Enes b. Mâlik ve Hz. Aişe gibi münekkitler hata yapan sahâbîleri tenkit etmişlerse de bunun genel ve yaygın bir uygulama olduğunu söylemek mümkün değildir. Kaynakların verdiği bilgiler, hicrî birinci asırda sistematik ve yaygın bir cerh ve ta'dîl faaliyetinin uygulanmadığını göstermektedir. Nitekim "hadîsini isnadıyla naklet" diyen kimseye Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728); "Allah'a yemin olsun ki biz ne yalan söyler ne de başkasını yalanla itham ederdik. Horasan'da savaşa katıldığımızda beraberimizde 300 sahabe vardı" şeklindeki açıklaması bu dönemde insanlar arasında genelde güven duygusunun yaygın olduğunu ifade etmektedir. Hasan-ı Basrî ve Ebü'l-Aliye (ö. 106/724) gibi âlimlerin râvilerin durumlarını açıklama ihtiyacı duymamalarının sebebi de bu olmalıdır.
- Sahabe ve büyük tabîîlerin çoğunlukla hayatta olduğu hicrî birinci asırda tenkide uğrayan râvilerin Haris el-A'ver (ö. 65/684), Muhtar es-Sekafî, Asım b. Damre (ö. 74/693) olmak üzere çok az kimseyle sınırlı olduğu görülmektedir. Bu sebeple bu dönemde münekkitlerin sayısı da fazla değildir. Saîd b. Cübeyr (. 95/713), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), Muhammed b. Şîrîn (ö. 110/728) dönemin münekkitleri olarak kaydedilmektedir.

- Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren ise hadîs uydurmaya en büyük engel olan sahabenin çoğunluğunun vefat etmesi, buna mukabil zenâdika, Râfızîler, Havâric ve diğer fırkaların hadîs uydurmaya yoğun biçimde devam etmeleri cerh ve ta'dîl faaliyetlerinin artırılmasına ve râvilerin güvenilir olup olmadıkları bakımından takibe tabi tutulmalarına sebep olmuştur. Bu hususta en geniş faaliyeti Şu'be b. Haccâc yapmıştır. Onun rical hakkında konuşan ilk şahıs olduğunu ifade eden haber, bu konuda onun gerçekten ilk olduğunu değil geniş faaliyetini açıklamaktadır. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Sa'd b. İbrahim (ö. 125/743), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Hişâm b. Urve (ö. 145/762) dönemin önde gelen diğer münekkitleridir.
- Râviler ehliyetleri açısından incelenirken sadece kendilerinin güvenilirliğiyle yetinilmemiş, rivayetleri de dikkate alınmıştır. Nitekim Ebû İshak el-Fezârî'nin (ö. 188/804) "Bakıyye'den mâruf kimselerden rivayet ettiklerini yaz, tanınmamış kimselerden naklettiklerini yazma" ve "İsmail b. Ayyâş'tan tanınmış kimselerden rivayet ettiklerini de bunun dışındakilerini de yazma" şeklindeki uyarıları bu durumu göstermektedir.

- Bu dönemde Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753), Süleyman et-Teymî (ö. 143/760), Zaide b. Kudâme (ö. 161/778), Muâz b. Muâz (ö. 196/811) gibi bazı âlimler güvenilir olmayanlara hadîs rivayet etmekten sakınmışlardır. Sa'd b. İbrahim'in (ö. 125/743) "Hadîsi güvenilir râvilerden alınız denilirdi" açıklamasından anlaşıldığına göre bazı âlimler böyle bir ortamda hadîsin sadece güvenilir râvilerden alınması gerektiğini düşünmüşlerdir. Kaynaklarda Muhammed b. Şîrîn, Şu'be b. Haccâc, İmam Mâlik ve Yahya b. Saîd el-Kattân gibi muhaddislerin sadece güvenilir râvilerden hadîs aldıkları kaydedilmektedir. Ancak hicrî ikinci asır âlimlerinin çoğu sika râvilerin yanında zayıf olanlardan da rivayette bulunmuşlardır. Nitekim Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) "hadîsi din edinmek, araştırmak ve uydurma olduğunu bilme gibi amaçlardan biri için alırım" ve Evzâî'nin "Hadîslerden kendisiyle amel edileni öğrendiğin gibi amel edilmeyeni de öğren" sözleriyle ortaya koydukları tavır dönemin genel anlayışını yansıtmaktadır. Yezîd b. Harun'un (ö. 206/821) zayıf râvilerden hadîs yazmasının sebebinin, o dönemde ayırma tabi tutulmaksızın herkesten hadîs yazılması olarak belirtmesi, Tirmizî'nin "Birçok hadîs imamı zayıf râvilerden rivayet etmiştir" ve İmam Şafiî'nin "Hem güvenilir hem de zayıf râvilerden rivayet etmeyen hiçbir kimseyle karşılaşmadım", "Tabiîlerden sonraki râviler, rivayeti aldıkları şahıslar hakkında çok gevşektirler" şeklindeki açıklamaları da bu durumu desteklemektedir.
- Cerh ve ta'dîl faaliyetinin yapıldığı hicrî ikinci asırda râvilerin güvenilirliğini belirlemek için ölçüler tespit edilip uygulanmıştır. Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) "Mâruf râvilerden, meşhur muhaddislerin bilmediği hadîsleri çokça rivayet ede

- nin hadîsi alınmaz, hadîs uydurmakla itham edilen kimsenin hadîsi alınmaz, hatası çok olanın hadîsi alınmaz" şeklindeki uyarısı ve Mâlik b. Enes'in "Hevâ sahibi olan ve insanları buna çağıranlardan, akılsız olan veya böyle bilinenlerden, insanlarla konuşmalarında yalan söyleyenlerden, ibadet ve fazilet sahibi de olsa ne rivayet ettiğini iyice bilmeyenlerden hadîs alınmaz" tarzındaki açıklaması hadîsi terkedilecek râvilerin niteliklerini belirleme amacına yöneliktir. Buna göre râviler yalancılık, yalancılıkla itham, fısk, bid'at, cehalet sıfatlarını taşımasıyla adalet; çok yanılmak ve güvenilir râvilere muhalefet etmekten dolayı ise zabt bakımından cerh edilmekteydi. Râviler hem adalet hem zabt bakımından araştırılmakla birlikte bu asırda kullanılan cerh ve ta'dîl lafızları "kezzâb, deccâl, sadûk, sika" gibi râvinin adalet yönünden güvenilir olup olmadığıyla ilgili olup râvinin zabt cihetiyle ilgili istılahlara rastlanmamaktadır.

- **c. Yazılı rivayete geçiş**

- Hadîslerin yazılmasıyla ilgili Hz. Peygamber'den hem yasaklayan hem de buna izin veren ve görünüşte birbiriyle çelişen hadîsler nakledilmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin *"Benden Kurandan başka hiçbir şey yazmayınız. Şayet Kurandan başka bir şey yazmış kimse varsa onu imha etsin. Ancak benden rivayet edebilirsiniz; bunda hiçbir beis yoktur. Bir de her kim bile bile bana isnad ederek yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın"* şeklindeki rivayetinde Hz. Peygamber hadîslerinin yazılmasını yasaklamıştır. Hadîslerin yazılmasına izin verildiğini ifade eden rivayetler ise çoktur. Hz. Peygamber'in hadîslerini bizzat yazdırdığı, başta Abdullah b. Amr b. Âs ve Ebû Şâh olmak üzere izin isteyen sahâbîlerin yazmasına müsaade ettiğı ve gerek Resûlullah hayattayken gerekse onun vefatından sonra bazı sahâbîlerin hadîs yazdıkları hususunda kaynaklarda bol miktarda bilgi bulmak mümkündür. Burada hadîsler arasında görünüşte var olan ihtilâfı çözmeyi bir tarafa bırakıp sahabe ve tabiîn nesillerini kapsayan *kitabî* döneminin temel özellikleri üzerinde durarak yazılı rivayetten kaynaklanan problemler ve bunları gidermek amacıyla alman tedbirleri inceleyeceğiz.

MÜSTEŞRİKLERİN HADİSLERİN TOPLANMASI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

- Hadislerin tesbit ve tedvîni İslâm'ın ilk dönemlerinde başlayıp II. (VIII.) yüzyılın başlarında tamamlandığı halde bir kısım şarkiyatçılar hadislerin II. (VIII) ve III. (IX.) yüzyılların ürünü olduğunu ve ortaya çıkan ihtiyaçlara göre uydurulduğunu iddia etmiştir. Bunlardan Sir W. Muir, II. (VIII.) yüzyılın ortalarından önce yazılı hadis belgesinin bulunmadığını söylemiş, I. Goldziher ve J. Schacht, Emevîler devrinde yaygın olan hadislerin ahlâk, zühd, âhiret hayatı ve siyaset konularıyla ilgili olduğunu, bu dönemde fikhî hadis bilinmediğini ileri sürmüştür, J. Robson, hadislerdeki senedlerin II. (VIII.) yüzyılda uydurma birtakım hadisleri sahih göstermek için meşhur isimler kullanılarak ortaya konduğunu iddia etmiştir. Bu iddialar etrafında uzun tartışmalar cereyan etmiş, ancak son zamanlarda yapılan ciddi araştırmalarla bunlar çürütülmüştür (M. Accâc el-Hatîb, s. 249-254, 375-382; M. Mustafa el-A'zamî, s. 30 vd., 191-263; Hâkim Ubeyysân el-Matîrî, s. 111-177).

- Müsteşriklerin genel kanaati, Resulullah'ın dönemi dahil olmak üzere, uzun bir dönemde Müslümanların yazılı eserlerinin bulunmadığı yönündedir. Dolayısıyla bir tedvin olayının gerçekleşmesi için gereken yazılı materyalin bulunmaması, tedvin olayının gerçekleşmesini imkansız kılmaktadır. Bu görüş tedvinin yanlış anlaşılması ve daha öncede değindiğimiz, sayfeler yanında, bilinen birçok yazılı metinler göz ardı edilerek ortaya atılmıştır. Ancak, İslam alimlerinin ilk dönemlerde hadisleri müşafehe yoluyla naklettikleri görüşü buna zemin hazırlamıştır. Bu görüşü belirten İslam alimlerinin Müslümanların tedvini gerçekleştirecek kadar çok yazılı materyallerinin olduğunu bildikleri şüphesizdir. Onlar bu açıklama ile ilk dönemlerde galip olan durumu ortaya koymak istemişlerdir. Bu yanlış anlamamanın diğer bir sebebi de tedvin olayını sadece yazılı olan sayfelerin bir araya toplanması şeklinde anlamaktır. Tedvini, sadece yazılı metinlerin bir araya getirilmesi şeklinde anlamak hatalı bir yaklaşımdır. İmtiyaz Ahmed'in belirttiğine göre, ez-Zuhrî kendinden önceki yazılı eserleri müşafehe yolu ile de almıştır. Bu, tedvinin sadece yazılı hadisleri bir araya getirmek olmadığını, müşafehe ile de alınan riayetleri içerdiğini göstermektedir. Ancak bundan, kitabetü'l-hadis ile tedvinü'l- hadis eş anlamlı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü, tevin esas olarak yazılı metinlerin bir araya getirilmesidir. Ancak, kısmen olsa da müşafehe ile alınan metinleri de içermektedir. Kitabet ise daha çok müşafehe ile alınan hadislerle alakalı bir kavramdır. M. Mustafa el-Azamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, s. 19, 20.
- M. Mustafa el-Azamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, s. 19.
- el-Azami'nin, İbn Hacer dahil, İslam alimlerinin böyle hatalı bir açıklama yapmalarının sebebi olarak taklidi gösterir, bkz., a. g. e., s. 20. Bu değerlendirme belirttiğimiz sebepten dolayı yanlıştır.
- M. Mustafa el-Azamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, s. 20.
- İmtiyaz Ahmed, **Delaletü't-Tevsiki'l-Mubekkir li's-Sünneti ve'l-Hadis**, s.281,282.

- Müsteşriklerin, hadislerin tedvinine sebep olarak gösterdikleri şeyse, Emevilerin siyasi gayeleridir. Bu gayede ez-Zuhrî'yi de kullandıklarını belirtirler. Goldziher, ez-Zuhrî hakkındaki bazı rivayetlerinin talebeleri tarafından, halk arasında itibarının yükseltilmesi için uydurulmuş olabileceğini söyler. Kanaatimizce, daha sonraları ez-Zuhrî'ye isnad edilen bir hadis mecmusa oluşturularak bölgelere gönderilmek suretiyle, bir siyasi güç elde edilecekti.
- Müsteşriklerin ileri sürdüğü başka bir görüş de, tedvin döneminden elimize ulaşan hiçbir eserin olmamasından dolayı bu rivayetlere dayanarak hüküm verilmeyeceğidir. Bu yaklaşım, tedvin ile hadislerin hüküm ifade etmesi arasında kurulan yanlış bağlantıdan kaynaklanmaktadır. Çünkü bir şeyin tedvini ile onun hüküm ifade etmesi farklı şeylerdir. Bu görüşe göre, yazılı olmayan hiçbir söz ve eylemin hüküm ifade etmemesi gerekir. Bunun yanlışlığı da açıktır. es-Sibâî, **es-Sünnetu ve Mekanetuha fi't-Teşrii'l-İslam**, s.190,192.
- Fazlur Rahman, **İslam**, s.18.
- M. Mustafa el-Azamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, s. 19.

- Goldziher'e gelince: İkinci cildi Fransızcaya tercüme edilen Muhammedanische Studien adlı araştırmasında hadîslerin yazılmasına dâir husûsî bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde hadîslerin II. hicret asrının başlarında tedvin edildiğini isbat etmek üzere birçok deliller ileri sürmüştür. Hernekadar kitabın birinci faslında asr-ı saadette tedvîn edilen bazı sahîfeler hakkında birtakım hadîsler zikretmişse de, öte yandan bunun doğru olmadığını göstermek maksadıyla birçok şüpheler ileri sürmüştür.
- Sprenger, "Araplarda hadîs adlı kitabında, sünnetin sâdece şifahî nakil yoluyla geldiği hususundaki yanlış kanâati çürütmeye çalışır; hadîslerin Rasûlullah (s.a.v.)' in hayatında değil de hicrî ikinci asrın başları gibi erken bir zamanda tedvîn edilmeye başlandığına dâir birçok delil toplar. Onun gayesi de Goldziher'in gayesinden farklı değildir.
- Dozi, Juynbol ve Heralt Motzki gibi müsteşrikler, hadîs-i şeriflerin büyük bir kısmının sahîh olduğunu îtiraf etmekler beraber, sahîh rivayetlerin tesbiti konusundaki metotlar konusunda tatmin edici bir görüş ileri sürmemektedirler.
- Sprenger, Araplarda yazının başlaması adlı yazısından ve mezkûr kitapta geçen metinlerden, hadîslerin çoğunun Rasûlullah (s.a.v.) zamanında tedvin edildiği neticesini çıkarmış ve bu görüşü her zaman savunmuştur. Goldziher'e gelince: o, bütün bu metinlerin sıhhatinden şüphelenmiş ve onların bir kısmını ehl-i hadîsin, diğer bir kısmını da ehl-i re'yin uydurduğunu ileri sürmüştür.

- Hadiste tedvîn konusu, son iki asırda şarkiyatçıların hadislerle ilgilenmeye ve sünneti eleştirmeye yönelmesinden sonra daha ciddi bir şekilde incelenmeye başlanmış ve çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Muhammed Zübeyr Sıddîkî'nin es-Seyrû'l-âşîs fî târîhi tedvîni'l-âhadîs (Haydarâbâd 1939), Muhammed Accâc el-Hatîb'in es-Sünne kable't-tedvîn (Beyrut 1400/1980), Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Dirâsât fi'l-âhadîsi'n-nebevî ve târîhi tedvînih (Beyrut-Dımaşk 1400/1980), Tayyib Selâme'nin et-Taқыîd ve't-tedvîn li'l-âhadîs beyne'l-müslimîn ve'l-müsteşrikin (Tunus 1983), Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî'nin es-Sünnetü'n-nebeviyye: Mekânetühâ, avâmilü bekâihâ, tedvînühâ (Kahire 1989), Ahmed Abdurrahman es-Süveyyân'ın Saḥâifü's-sahâbe ve tedvînü's-sünneti'l-müşerrefe (baskı yeri yok, 1410/1990), Muhammed b. Matar ez-Zehrânî'nin Tedvînü's-sünneti'n-nebeviyye neşetühû ve tetavvünühû (Riyad 1417/1996), Hâkim Ubeysân el-Matîrî'nin Târîhu tedvîni's-sünne ve şübühâtü'l-müsteşrikin (Küveyt 2002), İbrâhim Fevzî'nin Tedvînü's-sünne (Beyrut 2002) ve Muhammed Salih Ekinci'nin Hücet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet (çev. Metin Yiğit, İstanbul 2004) adlı eserleri zikredilebilir. Bu konuda Salih Şengezer yüksek lisans çalışması yapmıştır.

- Konuyla ilgili makalelerden bir kısmı şunlardır: Muhammed Hamîdullah, “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini” (AÜİFD, trc. Nafiz Danışman, IV/3-4 [Ankara 1955], s. 1-7); R. Ja’feriyan, “Tadwîn al-Hadîth: A Historical Study of the Writing and Compilation of Hadîth” (Al-Tawhîd, VI/1 [1988], s. 19-35); Abdülhıdr Câsim Hamâdî, “en-Neşâtü’t-tedvînî fi’l-âdîsi’n-nebeviyyi’s-şerîf” (el-Mevrid, XXX/1 [Bağdad 1423/2002], s. 4-12); James Robson, “Hadisin Tedvin ve Tasnifi” (Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, trc. Musa Erkaya, XII/1 [Elazığ 2007], s. 119-133). Ali Şehristânî’nin Menu tedvîni’l-âdîs esbâb ve netâic (Beyrut 1418/1997) ve Menu tedvîni’l-âdîs (Kum 1420), Mustafa Kayser el-Âmilî’nin Kitâbü Alî ve’t-tedvînü’l-mübekkir li’s-sünneti’n-nebeviyye (Beyrut 1415/1995), Muhammed Ali Mehdevî’nin Tedvînü’l-âdîs (Beyrut 1427/2006) adlı eserlerinde tedvîn konusu Şîa’nın bakış açısıyla ele alınmaktadır

- **GÖRÜŞLERİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ:**

- Tedvinle ilgili rivayet ve görüşlere baktığımızda şu aşamaları görürüz:
- 1- Tedvin düşüncesinin doğuşu:
- Bu düşüncenin ilk doğuşu Hz. Ömer döneminde dayanmaktadır.
- 2- Tedvin düşüncesinin pratiğe geçirilmesi :
- Bu dönem, Abdulaziz b. Mervan dönemine rastlar.
- 3- Tedvin düşüncesinin tamamlanması:
- Bu dönem, Ömer b. Abdulaziz dönemine rastlar ve ez-Zuhrî'nin gayreti ile sonuçlanır.
- 4- Gerçekleşen tedvinin muhafazası :
- Bu dönemin tarihi sınırı belli değildir. Ancak Velid b.Yezid'in öldürülmesi üzere ez-Zuhrî'nin eserlerinin kitaplıklardan taşındığı rivayeti belki bu konuda bir fikir bildirebilir.
- Bu çerçevede düşünüldüğünde bu rivayetler arasında tedvinle ilgili bir çelişkinin olmadığı, ihtilafın tedvin olayına bakış açısından doğduğu ortaya çıkar.
- Tedvin olayının dördüncü aşaması müsteşriklerin görüşü ile ilgilidir. Gerçekleşen tedvin olayından, neden bize bir şeyin ulaşmadığı ciddiyetle araştırılması gereken bir konudur. Ancak henüz bu konuya cevap olabilecek önemli bir dayanak gözükmemektedir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakatü'l-Kübra** II, 297.

- Gollazier'in iddia ettiği gibi, ez-Zuhrî siyasal iktidarın etkisiyle hadisleri tedvin etmişse, bu tedvinin sonuçları daha sonraki iktidarlar tarafından ortadan kaldırılmış olabilir. Ancak böyle bir iddia sosyal ve tarihi geeklerle çelişki arz etmektedir. Zira hiçbir iktidar, diğer bir iktidarın izlerini bütünüyle silememiştir ve her görüşün temel kaynakları günümüze kadar ulaşmıştır.
- Kanaatime göre, ez-Zuhri hadsilerin tedvinine karşıydı ve tedvini tam olarak gerçekleştirmeden kiral Abdülaziz'in ölmesi üzerine topladığı şeyleri imha etmiştir.
- Ancak toplanılan şeylerin, defterler şeklinde dağıtıldığı rivayeti, bu görüşümüzle çelişki teşkil etmektedir. Çünkü bu rivayete göre tedvin tamamlanmış ve bölgelere gönderilmiştir. Böyle bir durumda, siyasal iktidarın farklı bölgelere göndermiş olduğu bu tür defterleri ez-Zuhri'nin toplatıp imha etmesi imkansız gibi gözökmektedir. Burada akla gelen bir soruda, siyasal bir iktidar tarafından toplanarak bölgelere gönderilmiş bu tür defterlerin neden büyük ilgi görmediği ve yaygınlaşmadığıdır? Bu soru akla, bu rivayetin asılsız olduğu düşüncesini getirmektedir.
- Muhammed Accac el-Hatib, ***es-Sünnetu Kablet't-Tedvin***, s. 332.

- Bu durumda ortaya çıkan başka bir ihtimal de, ez-Zuhri'nin siyasal bir projenin bir parçası olarak düşünölmüş olabilməsi ihtimalidir. Siyasal akımların bazen karizmatik şahsiyetlerin otoritelerini belli siyasal projelerde kullandıkları bilinen bir metottur. Böyle bir projenin eseri olarak, herkesin üzerinde ittifak edeceği bir hadisler mecmuası oluşturulmak istenmiş olabilir. Böyle bir eserin kabul görebilmesi için bir hadis otoritesinin ismine ihtiyaç duyulduğundan, bu projeye en uygun kişi olarak ez-Zuhri seçilmiş olabilir. Bundan dolayı ez-Zuhri'nin sürekli olarak toplum içerisinde otoritesi güçlendirilmeye çalışılmıştır.

- *Son dönem:*
- Miladî XVIII. asırdan günümüze kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bu dönemin temel özelliği, oryantalistlerin geliştirdikleri yöntemlerle hadîs tarihi, hadîs usûlü ve hadîs literatürü hakkında yaptıkları çalışmalarıdır. İkinci ayırıcı özelliği, İslâm dünyasında hadislerle ilgili farklı yaklaşımların ortaya çıkmasıdır. Bir diğer özellik ise hadîs tarihi, hadîs usûlü ve hadîs literatürü hakkında yapılan akademik çalışmalarıdır.
- Hadîs tarihini dönemlere ayırarak incelemeye başlamadan önce rivayet döneminde özellikle hicrî birinci asır ile nakil dönemi hakkında gerekli bilgileri elde etmenin zorluğuna işaret etmeliyiz. Hicrî birinci asırla ilgili zorluğun sebebi, gerek rivayetin gerekse diğer bilgilerin genelde şifahî olması, henüz yazılı rivayete bütünüyle geçilmemesi ve bu dönemle ilgili bilgilerin daha sonraki dönemler vasıtasıyla elde edilmesidir. Nakil dönemiyle ilgili zorluk ise bu devredeki tarihi süreci orta ya koyan müstakil ilmî çalışmaların henüz gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada sözü edilen dönemler mevcut imkanlar çerçevesinde tetkik edilecektir.